

CHAPTER «HISTORICAL SCIENCES»

THE IMPACT OF THE FIRST WORLD WAR ON THE SOCIO-CULTURAL DEVELOPMENT OF THE POLTAVA PROVINCE AND THE PROVINCIAL SOCIETY IDEOLOGY

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА СВІТОГЛЯД ПРОВІНЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Viktor Sarancha¹
Viktoriia Shabunina²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-241-8-13>

Abstract. The everyday social and cultural life of the rear Ukrainian provinces during the First World War has not been studied sufficiently. The thorough research of the phenomena that had been taking place during the Great War of 1914–1918, as well as the study of their impact on fundamental changes in social, political, economic and cultural life, require special attention. For a long time, researchers have not been properly considering the development of provincial societies against the background of global transformations. In this context, regional studies on the problems of the First World War with the application of modern methodology have acquired special scientific importance. *The purpose* of the paper is to characterize the socio-cultural processes and social views of the provincial society of the Poltava province under the influence of the First World War; to consider the phenomena that arose during the war of 1914–1918 and to investigate their

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Humanities, Culture and Art,
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University, Ukraine

² Candidate of Philology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Humanities, Culture and Art,
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University, Ukraine

influence on fundamental changes in the social, political, economic and cultural life of the province. *Methodology* of the study is based on general research methods of analysis and synthesis, induction and deduction, observation and abstraction, which are used to systematise various aspects of socio-cultural, economic and political life that arose or underwent significant changes as a result of the all-pervading impact of the war on all aspects of provincial society. Results of the study showed that at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century, the public consciousness of the population of Poltava province represented a complex system of ideas, views and attitudes, having been formed under the influence of cultural tradition and modernization processes. In the early 20th century, the cultural life of Poltava province was distinguished by a wide range of diverse practices: from folk and ritual to urban and neoteric ones. Under wartime conditions a mass culture was formed, and its influence was extending to the greater part of society. *Practical implications*. The conducted research has made a significant contribution to the development of the “culture of war” issue, which is one of the promising areas of historiography and has honoured the historical memory of the First World War as well. *Value/originality*. Crisis periods of history associated with large-scale military, political, economic and revolutionary transformations play an important role in the creation and presentation of the past. The research is an attempt to satisfy the acute need for the latest and radical rethinking and reformatting of the modern palette of regional / local history in the constructions of the all-Ukrainian past.

1. Вступ

Першу світову війну небезпідставно вважають прологом ХХ століття. У цій війні успіх залежав від уміння встановлювати жорстку та ефективну взаємодію між державою й суспільством, містом і селом, фронтом і тилом тощо. Події 1914–1918 рр. спричинили падіння чотирьох континентальних імперій – Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської, однак, варто зауважити, держави-переможниці повною мірою використали акумульований досвід світової війни у своєму подальшому розвитку.

Повсякденне соціокультурне життя тилкових українських губерній під час Першої світової війни є малодослідженою сторінкою історії. За нашим переконанням, на особливу увагу заслуговує вивчення явищ,

які виникли під час Великої війни 1914–1918 рр., а також дослідження їх впливу на фундаментальні зміни в суспільно-політичному, економічному та культурному житті. Протягом тривалого часу розвиток провінційних соціумів на тлі глобальних трансформацій залишався поза увагою дослідників. У цьому контексті особливого наукового значення набувають регіональні студії з проблематики Першої світової війни із застосуванням сучасної методології.

«Культура війни» є одним із перспективних напрямів історіографії Першої світової, який, за словами А. Реснта, є «широким спектром різних аспектів духовного життя, що виникли або зазнали значних змін внаслідок всепроникного впливу війни на всі сторони буття європейців – освіти, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного та індивідуального побуту, цінності» [41, с. 21].

Питанням «культури війни» та історичної пам'яті про Першу світову війну присвячені публікації Н. Барановської [1, с. 79–93], В. Боєчко [2, с. 40–48], О. Валіон [3, с. 362–367], Р. Голик [4, с. 494–501], Є. Джумиги [8, с. 98–101], П. Кліщинського [9, с. 161–171] та інших.

2. Мозаїка соціально-політичних поглядів і настроїв провінційної Полтавщини

Наприкінці XIX – на початку XX століття громадська свідомість населення Полтавщини являла собою складну систему ідей, поглядів і настроїв, сформованих під впливом культурної традиції та модернізаційних процесів. Для значної маси сільського населення була характерна корпоративно-становова самоідентифікація та пов'язана з нею індиферентність до соціокультурного та політичного життя, яка обмежувалася прагматичною зацікавленістю селян у покращенні власного соціально-економічного становища. Водночас носіями оригінальних форм свідомості були національні та соціальні групи, що досить яскраво виділялися на загальному фоні, – євреї, поляки і духовенство.

У великих містах губернії можна було спостерігати деякі елементи розвитку громадянського суспільства та більш змістовні соціальні настрої й очікування завдяки відносній насиченості інформаційного простору. Важливу роль у формуванні культурних і громадських поглядів провінційного соціуму відіграла травма постреволуційної свідомості, викликана подіями 1905–1907 рр. Цей феномен пояс-

нював амбівалентне ставлення до революцій взагалі та разом із тим провокував реваншистські настрої. Останній рік перед війною відзначився судовим процесом над Бейлісом, що став лакмусовим папірцем зростання громадянської свідомості в Російській імперії. Особливий відгомін цей процес отримав у м. Кременчуці, де майже половина населення була євреями.

Під час Великої війни найбільші міста Полтавщини стали своєрідними ретрансляторами змодельованих за столичними зразками нових соціальних відносин і ритуалів, звідки вони передавалися до інших регіонів губернії. У той період полтавські периферійні спільноти поповнювалися за рахунок поранених і хворих воїнів, біженців і військовополонених, що спричиняло диверсифікацію поведінкових практик та впливало на світогляд і суспільні настрої.

Війна стала найбільш обговорюваною темою з перших її днів, але сприйняття цього явища провінційним населенням було неоднозначним – від ейфорії та патріотичного піднесення до страху перед майбутнім. Світова війна привнесла до провінційного соціуму відчуття причетності до надзвичайних подій європейського масштабу, що підкріплювалося її визначеннями у пресі – Велика війна, Друга Вітчизняна і навіть Велика Вітчизняна. Слід наголосити, що на першому етапі саме преса стала для освічених верств населення основним джерелом формування образу війни.

Уже на початку війни анонсувалася її унікальність для Європи та Росії, яка мала вийти з цієї битви оновленою – з новими інтелігенцією, самосвідомістю та побутом. Сприйняття всеосяжного характеру війни викликало в інтелігентських колах рефлексивні протиріччя щодо необхідності участі в ній, рівня патріотизму тощо. Головним наративом цього періоду стала ідея політичного та національного єднання, коли замість «російської людини», «справді російської людини», єврея та вірменина на історичній арені з'являється «російський громадянин». Варто зауважити, що події початку війни викликали ейфорію, подібну до тієї, що панувала в суспільстві на початку 1860-х років після скасування кріпосного права [43].

Провінційна періодика почала активно формувати образ ворога. Починаючи з серпня-вересня 1914 року, на її сторінках була оголошена ідеологічна війна всьому німецькому. Водночас у «Полтавських спар-

хіальних відомостях» друкувалися «документальні підтвердження» дехристиянізації Німеччини. Читаючи про зруйновані німецькими гарматами храми, про розстріляних беззахисних мирних жителів, про п'яні орди німецьких солдатів-гвалтівників, пересічний громадянин мав отримати однозначну відповідь, чи є німці християнами. Своєрідною квінтесенцією сприйняття ворога соціумом стали слова з листа солдата-добровольця: «Люди діляться на людей та німців» [14; 15; 16; 17].

Справедливо буде зазначити, що образ німця-ворога неоднозначно сприймався населенням Полтавщини. Антинімецькі настрої охопили великі міста губернії, тоді як у повітах із компактним проживанням великої кількості німців вони набували виключно соціально-економічних відтінків. Австро-Угорщина сприймалася як сліпа виконавиця волі Вільгельма II та гнобителька слов'янських народів. Безпосереднє ставлення до австрійських слов'ян було цілком позитивне, натомість потенційна можливість їхньої участі у бойових діях проти російської армії сприймалася досить болісно.

Напередодні війни делегація Полтавського сільськогосподарського товариства з метою набуття нового досвіду кілька тижнів перебувала у Галичині та Чехії. У серпні 1914 р. зі сторінок «Хуторянина» прозвучало риторичне питання: «Чи можна вірити у щирість прийому наших австрійських колег, які гострили уже в цей час сокиру війни?» [43].

Ще більший дисонанс у суспільній свідомості з'являється після вступу у війну Болгарії, яка в патріотичній риторичі позначалася як «зрадниця слов'янських інтересів». Слід додати, що вступ цієї країни у війну на боці Центральних держав завадив кар'єрі директора Департаменту поліції, болгарина Р. Моллова, якого в листопаді 1915 р. призначили на посаду Полтавського губернатора. Отже, лише Османська імперія цілком вкладалася в образ традиційного ворога у сприйнятті провінційним суспільством.

Сторінки газет і журналів часто віддзеркалювали випадки ситуативного негативного сприйняття осіб німецької національності. Наприклад, під час поховання загиблого на війні земляка в селі Сокліці Кобеляцького повіту звернули увагу на німкеню з Хортиці, яка вийшла заміж за місцевого мешканця. Присутній на похороні журналіст змальовує її як вгодовану, червону, несимпатичну, розжирилу на місцевих хлібах, скандальну особу, яка вихваляла німецького імператора. Він не

вірить у щирість її скорботи за загиблим і переймається, чи не підуть після війни славні нащадки козаків шукати землю до Сибіру, а німці сіятимуть у Запоріжжі хліб? [18].

Водночас керівництво Київського військового округу наголошувало на наявності серед цензорів великої кількості германофілів, які не допускали до друку матеріали, де згадувалися непристойні вчинки німців, і навіть в особистих листах викреслювали неприємні для них фрагменти. Крім того, антинімецька пропаганда часто отримувала протилежний ефект і сприймалася насамперед полтавським селянством як свідчення переваги «німецьких порядків» над російськими [6, арк. 196].

Процес формування позитивного образу союзників був досить складним. Унаслідок війн 1812 та 1853–1856 років галоманія XVIII – початку XIX ст. звелася нанівець, а дух реваншизму, поширений у Франції після її поразки в 1871 році, робив її досить небезпечним союзником. У подібному руслі сприймало суспільство й Англію – традиційну суперницю Росії в Центральній Азії в XIX ст. Найбільш позитивно населення було налаштоване до Бельгії та Сербії – країн-союзниць, що стали першими жертвами австро-німецької агресії.

Вагому роль у сприйнятті війни відігравали містичні настрої та чутки, притаманні традиційному суспільству, в якому модернізаційні процеси лише почали входити в повсякденне життя. З початку XX століття освічені верстви населення жили в передчутті війни, а події на Балканах 1912–1913 рр. вказали напрям, звідки очікується загроза всьому загальноєвропейському спокою. У ті часи у провінційному суспільстві тривожні настрої формувалися за рахунок незвичайних природних явищ, подій і чуток. Поява комети Галлея, яку населення Полтавщини спостерігало в 1910 році, стала ще однією підставою поширення апокаліптичних настроїв, пов'язаних із великою війною. Пізня осінь 1913 р. була доволі теплою, так що на початку грудня відновили навігацію на Дніпрі. Новий 1914 рік для єврейської громади Кременчука розпочався з похорону сувоїв Тори, які згоріли під час пожежі у Великій хоральній синагозі [34; 39; 40; 42].

Через брак достатньої офіційної інформації в провінційному суспільстві протягом війни ширилися чутки про перерозподіл поміщицьких та питомих земель, ліквідацію німецького землеволодіння. Пізніше це частково підтвердилося на законодавчому рівні. Уже

на початку війни в селах Полтавщини циркулювали чутки про майбутню поразку Росії. Їх активно продукували германофіли – піддані Центральних держав, етнічні німці, євреї, діячі українського руху, а пізніше – поранені солдати, біженці, військовополонені та інші. У серпні 1914 року в Зіньківському повіті з'явилися чутки про швидке прибуття туди австрійської армії та її перемогу над Росією. Джерелом цих чуток був лист одного земляка, який дезертирував ще 1912 р. до Австро-Угорщини під час проходження військової служби [5, арк. 5].

Різдяні свята в суспільній свідомості населення провінційного соціуму мали символічне значення, пов'язане з підбиттям підсумків року, що минає, і визначенням нових очікувань та сподівань. У той період відбулися перші злами в суспільній свідомості. Війна ще не закінчилася, а новий 1915 рік наближався з сумом і тривогою за близьких, а часто і в жалобі за загиблими [44; 45].

У той період в інтелігентських колах війну сприймали як головний чинник поєднання прогресивних сил суспільства. Вона повинна була звільнити суспільство від економічного й духовного «німецького засилля» та стати каталізатором на шляху мирного розвитку та встановлення нових порядків у Російській імперії. Розуміння необхідності кардинальної перебудови політичного, соціально-економічного, національного життя викликало роздуми про природу революційних та еволюційних перетворень. На початку 1915 року революційний шлях зразка 1905 року здавався хибним, тоді як побудова нової Росії за рахунок єднання, любові та злагоди вважалася єдиним можливим варіантом. Таким чином, війна представлялася виключно в ідеалізованому вигляді, а консолідуючий аспект 1914 року гіперболізувався і не піддавався критичному аналізу [6, арк. 250].

Варто наголосити, що в той період паралелі з 1905 роком проводилися не тільки з погляду революційного оновлення, але й у військовому аспекті, з метою підтвердження народного характеру війни, який гарантує перемогу в ній. Аргументами на користь цієї теорії стали усвідомлення народом цілей війни та однозначне сприйняття ворога, який вторгся на рідну землю.

З другої половини 1915 року на фоні воєнних поразок, економічних проблем та появи в регіоні значної кількості біженців відбулося значне зрушення в суспільній свідомості в бік падіння патріотизму та

зростання критичного сприйняття дійсності. Особливе загострення тривожних настроїв спостерігалося в серпні 1915 року. Реакцією на них стало офіційне звернення А. Багговута до населення Полтавщини, в якому він переконував у неможливості захоплення ворогом території губернії [13].

Достроковий розпуск Державної Думи у вересні 1915 р. істотно не змінив світогляд провінційного соціуму. Ставлення населення Полтавщини до центральних органів влади мало виключно споживчий характер, пов'язаний із вживанням заходів щодо боротьби з дорожнечею. У той же час земські органи ретранслявали думки, висловлені на з'їзді Всеросійського земського союзу, про необхідність завершення війни лише після остаточної перемоги над ворогом. З іншого боку, на думку земської інтелігенції, лише єднання оновленої влади з Державною Думою могло бути запорукою закінчення війни і здобуття перемоги.

3. Соціально-економічні проблеми в житті провінційного суспільства

Різдво 1915 року супроводжувало розуміння відсутності перспектив швидкого припинення збройного конфлікту та відчуття руйнування принципів цивілізованості й гуманізму, на зміну яким прийшло варварство. У новій свідомості провінційних жителів співіснували повідомлення як про мужність і героїзм на фронтах, так і про застоювання розривних куль, отруйних газів, насильства та вбивства щодо мирного населення. В описаний період на зміну маніфестаціям та богослужінням прийшла повсякденна допомога біженцям, пораненим і хворим воїнам, вдовам і дітям-сиротам [46].

Відчуття невідворотності глобальної катастрофи породило думку про необхідність формування системи міжнародних відносин, яка б запобігла подібним зіткненням у майбутньому. У той же період на сторінках регіональної преси почастишали публікації, що критикували внутрішню дезорганізацію господарського життя, через яку Росія програє війну Німеччині. На прикладі перешкод, які зустрічалися на шляху об'єднання кооперативів Полтавщини, була висловлена думка, що держава не прагне єднання вільних ініціативних громадян, а вважає за краще мати справу з розрізненими натовпами індивідів, яких можна поєднувати ситуативно, маніпулюючи їх свідомістю [46].

Через два роки війни чітко окреслилися головні проблеми внутрішнього життя країни. Протягом 1916 року в суспільних настроях з'явилися нові мотиви. Аналізуючи їх, можна говорити про гостроту сприйняття населенням кризи державної системи, яка стала особливо відчутною напередодні Лютневої революції. «Брусилівський прорив» з його величезними людськими втратами та безрезультатністю, з погляду військово-політичних наслідків, остаточно розбалансував систему суспільних очікувань [48].

У центрі уваги пересічних громадян, насамперед міського населення, опинилися побутові проблеми. Вони відтіснили на другий план інтерес до перебігу бойових дій. Жандармське управління Полтавської губернії дійшло висновку, що нестача необхідних продуктів і товарів, постійне зростання цін на предмети першої необхідності та житло, а також побутовий безлад стали причиною зниження інтенсивності надання громадянами допомоги державі. Руйнування надій на швидке закінчення війни та її трансформація у тривалий, болісний процес знищення людських і матеріальних ресурсів створили в державі нову ситуацію, за якої на перший план вийшли соціально-економічні проблеми.

Напередодні революції все більше відчувалася втрата оптимізму та надій на післявоєнне вирішення нагальних проблем у суспільно-економічному житті країни. Такі песимістичні настрої охопили широкі верстви провінційного соціуму. Вітаючи з новим 1916 роком, журнал «Хуторянин» малює апокаліптичні картини, позбавлені віри в прогрес. Велика європейська війна порівнюється з поверненням у доісторичну епоху, де по небу літають чудовиська-дракони, моря-океани наповнені жадливими істотами, а суходолом рухаються іхтіозаври. Тогочасний військовий пейзаж не відрізняється від доісторичного – у небі цепеніли та аероплани, у морях субмарини, на суші танки, і серед цього пекла, здається, немає місця людині, але вона живе, бореться за існування та вірить у власні сили [47].

Економічні проблеми воєнного періоду вкрай ускладнили функціонування народних шкіл, насамперед через плінність педагогічних кадрів. Варто відмітити, що, на думку самих учителів, поняття «народна школа» стало анахронізмом ще на початку XX століття через відсутність взаємопорозуміння між нею і селом. Школа втратила авторитет у виховному процесі, почастишали випадки хуліганства серед сільської молоді.

Активна національно-просвітницька робота серед полтавського селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. не завжди давала бажані результати. Основними причинами «летаргічного сну» нації вважалися її русифікація за допомогою системи освіти та ідеологічна «імперська» обробка православною церквою. Революційні події 1905–1907 рр. спричинили ментальне зрушення у свідомості селян. Якщо буржуазні реформи середини XIX ст. закріпили за ними основні громадянські права, то перша російська революція трансформувала їхню сприйняття верховної влади.

Єдиними джерелами, які можуть підтвердити незадоволення державною владою є справи з образи Миколи II та імператорської сім'ї. У більшості ж випадків населення байдуже ставилося до питань розпуску Державної Думи, формування уряду народної довіри тощо. Як зазначалося вище, напередодні революції більшість населення сприймала органи державної влади лише у контексті сподівань на вирішення ними продовольчого питання.

Ставлення до органів місцевої влади коливалося від доброзичливості до повної індиферентності. Винятком була жандармська та кінна поліція, яка викликала негативні емоції серед широких верств населення. Головною причиною таких настроїв було звільнення цих категорій від мобілізації, що не вкладалося в уявлення народу про соціальну справедливість [7, арк. 3].

Восени 1916 р. в Полтавській губернії спостерігалася повна атомізація суспільно-політичного життя. Спектр політичних переваг інтелігентських верств населення залишився в довоєнному стані. Більшість представників духовенства дотримувалася правих поглядів, решта залишалася максимально близькою до ідеології партії конституційних демократів. Значна частина дворян поділяла праві погляди та ідеї партії октябристів [7, арк. 2, 3]. Наприкінці 1916 р. політичне життя в столиці активізувалося, однак це пожвавлення не позначилося на Полтавщині; до Лютневої революції 1917 р. значна частина місцевої еліти була позбавлена будь-яких ознак опозиційності.

Наприкінці 1916 р. серед незаможних верств селянства спостерігалися байдужість і апатія до всіх подій, що відбувалися, якщо вони не торкалися їх особисто. Спільною ознакою всіх груп населення губернії стало прагнення у будь-який спосіб ухилитися від призову

до армії. Основним легальним способом домогтися цього залишалося працевлаштування на оборонне підприємство чи будівництво залізниці [7, арк. 2–4].

Варто зазначити, що в зазначений період змінилося й безпосереднє ставлення суспільства до ухилення від призову. На патріотичній хвилі 1914 р. з Полтавщини мобілізували увесь професійний резерв армії, який зазнав значних втрат у бойових кампаніях 1914 р., зокрема в наступальних боях на Золотій та Гнилій Липах. Подібні наслідки мали й невдалі кампанії 1915 р. з колосальними втратами у тих військових частинах, де служили полтавці.

Дострокові призови 1915–1917 рр., а особливо мобілізації ратників II розряду, завдали величезної шкоди дрібним сільським господарствам, бо інколи в них залишалися тільки неповнолітні діти або німечні батьки. Таким чином, з 1916 р. проблема економічного виживання у суспільній думці стала пріоритетною порівняно з виконанням обов'язку перед царем і батьківщиною. Водночас почуття соціальної несправедливості давало поштовх сім'ям мобілізованих писати скарги та заяви стосовно ухилення від призову знайомих і односельців.

Пацифістські настрої не знаходили підтримки ні в інтелігентських колах, ні серед широких верств населення, а головним результатом завершення війни вважалася перемога над ворогом. Водночас особи, які ухилялися від призову в незаконний спосіб, перебували у стані постійного стресу й не поділяли подібних думок. Ознак можливих хвилювань на ґрунті невдоволення не спостерігалось, але на тлі дорожнечі та дефіциту товарів влада передбачала локальні виступи. Тому в місцях значного скупчення населення, особливо на ринках та ярмарках, працювали поліцейські спостерігачі [7, арк. 4–5].

Сформовані на початку війни надії та сподівання різних соціальних груп доповнилися економічними складовими. Парафіяльні священники, народні вчителі та бідне селянство під час війни опинилися на соціальному дні. Духовенство ж прагнуло пожввити парафіяльне життя, повернути до релігійності широкі верстви населення, а також сподівалося на остаточну заборону продажу алкоголю. Селянство, яке дало найбільшу кількість воїнів на фронті Великої війни, сподівалося на справедливе вирішення земельного питання, а інтелігенція – на післявоєнне вирішення національного та низки соціальних питань.

Продовольче питання стало особливо актуальним у міському середовищі з кінця 1915 року. З 1916 р. в інтелігентських колах точилися дискусії про те, що саме на органах державної влади має лежати відповідальність за вирішення проблеми з товарами першої необхідності. Варто зазначити, що половина опонентів вважала відповідальним за це МВС, а інша – Міністерство Землеробства, тоді як широкі маси просто бажали мати товари широкого вжитку за доступними цінами. Значна кількість населення звинувачувала в дорожнечі євреїв, які тримали в своїх руках усю торгівлю, що породжувало нову хвилю гостро негативного ставлення до них [7, арк. 4, 4 зв., 5].

Кризові явища в соціально-економічному житті провінційного суспільства під час війни ускладнили процеси соціальної адаптації, первинної та вторинної соціалізації, що призвело до десоціалізації, девіантної та делінквентної поведінки, руйнування колишніх систем цінностей, втрати моральних орієнтирів та рис національного характеру. Наслідком цих процесів стала соціальна маргіналізація населення, насамперед у містах Полтавської губернії, особливо в місцях компактної дислокації великої кількості військовослужбовців, через специфічність їхньої соціальної поведінки.

Протягом війни за рахунок біженців і військовополонених з'являлася альтернативна пропозиція на ринку праці, що іноді спричиняло конфліктні ситуації, які траплялися й у довоєнний період. З осені 1914 р. в губернії функціонував нелегальний ринок алкоголю та його сурогатів, активізувалася купівля-продаж військового одягу та спорядження. У містах Полтавщини зростала кількість підпільних притонів, де продавали алкоголь, грали в карти та утримували повії. Такі злочини, як приховування золотих і срібних монет, продаж кольорового металу, виплавленого з патронів, незаконні послуги зі звільнення від військової служби шляхом завдання шкоди особі, вчинення посадових злочинів, масової еміграції тощо, стали специфічними для воєнного часу.

З кінця 1915 р. війна стала лише явищем, на тлі якого траплялися всі негаразди в економічному житті. Восени 1915 р. земства порушили питання доречності активного поширення на селі телеграм Петроградського телеграфного агентства. В умовах економічного виживання провінційне суспільство охопила суцільна апатія та індиферентність,

у тому числі до проблем біженців, сімей мобілізованих, благодійної допомоги воїнам на фронті.

Порушення моральних підвалин та зведення релігійного життя до обрядовості спонукали церкву до активної пропагандистської роботи. Спроби налагодження соціального партнерства між урядом і буржуазією виявилися невдалими, але у провінційному суспільстві ці процеси не мали великого резонансу. У 1914–1916 рр. загострилося негативне сприйняття образу Миколи II, який не відповідав селянському уявленню про «ідеального царя» ще до початку Великої війни. Кризові явища у державі призвели до десаκραлізації царської влади та її подальшої ліквідації.

Авторитет місцевих землеробських та торгово-промислових еліт був підірваний дорожнечою на товари першої необхідності, за рахунок якої вони покращували свій добробут. Загострення конфліктів на економічному ґрунті змінило напрям пошуку внутрішнього ворога – замість німців ними були оголошені євреї, торговці та спекулянти. Протестні настрої активно підтримувалися регіональною пресою та діями органів місцевого самоврядування.

За допомогою преси, яка критикувала міські самоврядні органи за інертність у боротьбі з дорожнечою, відбувалася їхня дискредитація в очах пересічних громадян. Це відіграло свою роль у період революції, коли часто в провінційних містах більшою довірою користувалися ради депутатів.

4. Соціокультурне життя Полтавщини на тлі Першої світової війни

Війна загострила низку проблем і суперечностей не тільки в політичному та економічному житті провінційного суспільства, а й у соціокультурній сфері.

Культурне життя Полтавщини на початку ХХ ст. відрізнялося широким спектром різноманітних практик: від народно-обрядових до урбаністично модерністських. Протягом 1914–1917 років під впливом Першої світової війни сформувалося нове соціокультурне середовище; війна знаходила своє відображення в духовному житті населення Полтавщини, культурі, спорті тощо.

У перші місяці війни можна було спостерігати ейфорію від одночасного «протверезіння» провінційного життя, яке набуло нового еко-

номічного та духовного змісту. За підрахунками земських статистиків, невелике полтавське село витратило на алкогольні напої 5-6 тис. крб. на рік, а в перші три місяці «сухого закону» було зафіксовано збільшення заощаджень, зростання споживання чаю, цукру та м'яса. Культурно-духовні потреби села стали однією з головних проблем земської та єпархіальної періодики. Низька інформативність листів із фронту збільшувала попит на друковані видання; земства розширювали асортимент бібліотек-читалень, відкривали додаткові курси грамотності для дорослих.

Наявність додаткових коштів дозволила селянським сім'ям здійснювати регулярні поїздки до міст, відвідувати кінематографи, купувати музичні інструменти, грамофони тощо. Заборона на продаж міцного алкоголю викликала необхідність перепрофілювання частини закладів, і як наслідок – у нових умовах, за підсумками 1914 р., кременчуцький Міський сад залишився без прибутку [23; 29].

На першому етапі війни неординарність події, поява вільного часу та коштів у зв'язку із забороною продажу алкогольних напоїв викликали в селах попит на нові форми організації дозвілля: читання, лекції, музичні вечори, кіносеанси тощо. На земських зборах порушувалися питання щодо необхідності ухвалення термінових рішень, спрямованих на задоволення духовного попиту села. Одним із таких рішень стала програма будівництва народних будинків, яка була розрахована до 1928 року.

З метою залучення широких верств населення до здобутків культурної спадщини та поширення наукових знань у Полтаві функціонував музей губернського земства. Його експозицію утворювали природничо-історичний (1 446 експонатів), історико-єтнографічний (559 експонатів), археологічний (548 експонатів) та міжнародний (396 експонатів) відділи, а його бібліотека складалася з 419 книг. У 1915 р. музей відвідало 27 499 осіб, що на 25% перевищило відповідний показник за попередній рік. Цей факт пояснювався збільшенням населення Полтави за рахунок евакуйованих осіб та біженців, а також підвищенням інтересу до губернського музею з боку навчальних закладів [11, с. 37–38].

На початку ХХ століття столичні міста Російської імперії почали втрачати монополію на встановлення пам'ятників видатним політичним діячам, письменникам та поетам. Помітною подією для Полтави та всього українського суспільства стало відкриття поруддя І. Котля-

ревського, автором якого був уродженець Хорольського повіту Полтавської губернії Л. Позен.

У лютому 1914 р. Лохвицьке повітове земство клопотало про дозвіл на проведення загальноросійського збору коштів на спорудження пам'ятника Г. Сковороді в с. Чорнухи. Війна завадила цим планам, а також внесла корективи до встановлення пам'ятника М. Гоголю у Полтаві. Автором цього пам'ятника був той самий Л. Позен, який мав отримати за виконання замовлення 10 000 крб., але в 1915 р. він подарував свій витвір місту. Станом на 1914 р. до монтажу підготували скульптуру та фундамент, але п'єдестал, замовлений у Фінляндії, під час війни так і не доставили до губернського центру [10, с. 221]. Пам'ятник великому земляку встановили в Полтаві лише в 1934 році.

Світова війна загальмувала процес збирання коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві, активну участь у якому брала і громадськість Полтавщини. Станом на 1 січня 1914 р. на пам'ятник Кобзарю полтавці зібрали 48 831 крб. 31 коп. Під час війни внаслідок складного економічного становища значно зменшилися пожертвування від приватних осіб та установ до спеціального фонду губернського земства, зокрема у 1914 р. надійшло 1 057 крб. 06 коп, у 1915 – 105 крб. 40 коп, а у 1915 – 6 коп. Водночас надходження до фонду з дивідендів від цінних паперів протягом 1914–1916 гг. склали 4 661 крб. 90 коп [10, с. 220; 11, с. 218].

На початку 1910-х років провінційний театр вступив у гостру боротьбу з кінематографом за глядача. У 1914 р. Катерининський театр Кременчука, популярний культурний заклад міста кінця XIX – початку XX ст., був змушений давати вистави майже при порожній глядацькій залі. У місцевій періодиці безперервно з'являлися критичні статті, в яких журналісти намагалися зрозуміти феномен триумфальної ходи «мертвого екрану», що вбиває театральне мистецтво. Того ж року в місті було відкрито великий кінотеатр «Колізей», прикрашений за останнім словом архітектури та техніки, який став популярним місцем відпочинку різних верств населення [22; 24; 25].

У губернському центрі, незважаючи на кризу театрального мистецтва, під час війни у парку Кобищанського товариства проходили такі українські вистави, як «Розумний і дурень», «Сватання на вечорницях» та інші. Варто зазначити, що, на відміну від Кременчука, де бурхливе

ресторанно-кінематографічне життя тривало цілодобово, Полтава мала більш консервативний зовнішній вигляд. Першими враженнями кременчуцького журналіста, який повернувся під час війни з відрядження до Полтави, були брудні та переповнені клопами номери в «найкращих» готелях, безлюдні вечірні центральні вулиці міста, якими прогулювалися лише поодинокі загорнуті в шалі «нічні дами» [20; 38].

Незмінним ритуалом початку театральних вистав та кіносеансів у серпні-грудні 1914 р. стало виконання гімнів Росії та союзних держав. Репертуар кінотеатрів, який у переважній більшості складався з фарсів, комедій та історичних драм, у 1914–1917 роках був доповнений документальними військовими хроніками та стрічками агітаційно-пропагандистського змісту на кшталт «Козьми Крючкова». Зважаючи на складне фінансово-економічне становище держави, найконсервативніший вищий державний орган церковно-адміністративної влади – Святійший Синод – дозволив Державному Банку на четвертому тижні Великого посту 1916 р., коли діяла заборона на функціонування розважальних закладів, демонструвати в кінотеатрах фільми «Кубушка» та «Усе для війни», які пропагували нову військову позику [32].

Найбільші касові збори давали розрекламовані «бойовики екрану» на кшталт «Собаки Баскервілей» чи кінокартин зі спеціальними ефектами. Так, у 1916 р. у кременчуцькому «Колізеї» демонстрували стрічку «Світова війна, або За Царя, Батьківщину та Слов'янство», в якій і розмовляли, і співали; також можна було відвідати експериментальні покази підфарбованих кінокартин [36].

Під час війни під нищівну критику місцевих журналістів потрапили нові ініціативи «інтимного» кінотеатру «Колізей», який, окрім фільмів, увів у свій репертуар популярні серед столичної публіки кабаре та дивертисмент. Водночас, починаючи з його відкриття у 1914 р., у кінотеатрі регулярно проводили благодійні сеанси, зокрема на користь постраждалих у Польщі, незаможних учнів єврейських училищ, біженців тощо [31; 33].

Окрім власних розважальних програм, протягом війни в «Колізеї» проходили гастролі відомих лекторів та артистів, які приїжджали до Кременчука. Підвищений інтерес викликали гастролі відомого актора М. Дальського у складі петроградської театральної трупи, яка представила публіці актуальну п'єсу «Ганьба Німеччини». Протягом

1915–1916 років успіхом у кременчужан користувалися лекції І. Василевського, концерт трагіка Р. Адельгейма за участю американської співачки Б. Кроуфорд, скрипаля-віртуоза А. Беркера, меццо-сопрано А. Власової та композитора-піаніста А. Таскіна. У 1916 р. з дозволу військової цензури М. Кисельницький провів у «Колізеї» вечір-монолог польською мовою [35].

Циркові вистави були одними з найпопулярніших видовищ у Російській імперії. Напередодні Великої війни в країні функціонувало близько 100 бродячих цирків. Крім того, невеликі групи жонглерів, акробатів та фокусників влаштовували вистави в селах на ярмарках. Під час війни в Полтаві на гастролях перебував цирк Труцці, а напередодні нового 1915 р. на Червоній площі Кременчука розпочала свої вистави трупа А. Чинізеллі [26].

17 січня 1915 р. в Кременчуці в цирку Чинізеллі відбулося відкриття чемпіонату з французької боротьби, організатором якого був відомий у країні спортсмен і редактор журналу «Геркулес» І. Лебедєв. Серед учасників змагань були заявлені чемпіон світу Розенталь, Штренге, Манько, Спуль, Андерсон, Вольфсон та інші, до яких приєднався місцевий аматор О. Богуславський. Другий етап чемпіонату, організаторами якого виступили Е. Шлосс та Ж.-Л. Робер, відбувся на початку лютого 1915 р. За підрахунками міських журналістів, січневі касові збори цирку, незважаючи на чемпіонат з боротьби, виявилися низькими [27; 28; 30].

Питання про необхідність підвищення уваги до фізичного виховання молоді порушувалося в регіональній періодиці в перші місяці війни. У той час у Кременчуці діяли аматорські спортивні гуртки при навчальних закладах, а в Полтаві з 1909 р. функціонувало гімнастичне товариство «Сокіл», керівники якого скаржилися на відсутність підтримки з боку громадськості в такій важливій справі, як допризовна підготовка [19]. Протягом війни суспільство активізувало свою діяльність і 4 серпня 1916 р. на спортмайданчику «Соколу» склали іспити та отримали атестати випускники курсів допризовної підготовки юнаків. У травні 1916 р. у Кременчуці відбувся подібний іспит для вихованців реального та комерційного училищ, за підсумками якого вони отримали відповідні свідоцтва, а чотирьом присвоєно звання інструктора [37].

На початку 1910-х років на Полтавщині набув популярності футбол. Його офіційний дебют у регіоні пов'язаний із п'ятихвилинним матчем між командами земського та реального училищ під час святкування 200-річчя Полтавської битви у 1909 р. З 1912 р. проходили регулярні футбольні матчі між командами навчальних закладів Кременчука. У рамках чемпіонату 1916 р. були проведені матчі між кременчуцькими командами «Придніпровська», «Орел», «Маяк», технічного, реального та комерційних училищ, збірної ПШЦКФ (села Піщане, Щербакі, Кияшки, Фудяки). 29 травня 1916 р. у Кобеляках відбувся благодійний матч між місцевою зірною та кременчуцьким «Маяком», усі збори від якого – 136 крб. 24 коп – було передано товариству Червоного Хреста [37].

5. Висновки

Отже, на початку ХХ ст. повсякденність провінційного українського соціуму була сферою перетину офіційних, релігійних, соціокультурних, святкових і побутових практик. Вона не тільки зумовлювала диференціацію соціального життя, а й була символом колективного існування, завдяки якому послаблювалася напруженість і конфліктність буття [49, с. 313]. Модернізаційні процеси не оминули й найбільші міські соціуми Полтавщини, де співіснували з елементами традиційної культури, властивій українському селу кінця ХІХ – початку ХХ століть.

В умовах незавершеності модернізації уповільнювався процес самоідентифікації українського населення губернії, яка в дореволюційний період формувалася за станово-професійними ознаками. Під час війни ускладнилися відносини між особистістю, суспільством та державою. Військова атмосфера, нові умови існування та нове соціальне оточення спричинили в провінційному соціумі переоцінку норм і цінностей, змінили сприйняття себе як особистості, а також ставлення до місцевої та державної влади.

В умовах воєнного часу сформувалася масова культура, яка мала значний вплив на ліву частину суспільства. Її складовими були кінематограф, до репертуару якого увійшли військова хроніка, драма та трагедія; театралізовані вистави, у тому числі класичні та сучасні п'єси, водевілі та фарси; концертні та циркові виступи. У містах під час війни просвітницька функція культурних закладів змістилася в бік рекреативності, з'явилися такі нові жанри, як кабаре, дивертисмент,

інтимний театр та інші. Надзвичайною популярністю користувалися лекції на актуальні суспільно-політичні теми, у сільській місцевості зростав попит на досягнення духовної культури.

Як і в довоєнний період, спорт у провінційному суспільстві не набув масового характеру й охоплював переважно учнівську молодь. Консерватизм старшого покоління виявлявся не тільки у політичних поглядах, але й у ставленні до нових видів мистецтва, спорту, здобутків науки і техніки, моди тощо.

Обмеженість соціально-культурних практик у більшості регіонів Полтавщини зумовлена мононаціональністю та переважно землеробським характером занять населення. У той же час міста Полтава та Кременчук були оригінальними локальними соціумами завдяки більш формальній інституалізації органів державної влади, розвитку освіти та функціонуванню інформаційної й транспортної інфраструктури, а також національній та професійній диференціації населення.

Список літератури:

1. Барановська Н. М. Вплив Першої світової війни на зростання української національної свідомості та революційні процеси в Україні (1917–1918 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2014. Вип. 22. С. 79–93.
2. Босчко В. Ф. Активізація польських національних сил у період Першої світової війни (1914–1918 рр.) та відродження незалежної Польщі. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Історія*. 2012. Т. 207. Вип. 195. С. 40–48.
3. Валіон О. Перша світова війна в історичній пам'яті людства. *Україна-Європа-Світ : міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини*. 2014. Вип. 14. С. 362–367.
4. Голик Р. Сльози й кості: Перша світова війна у текстах та уявленнях галицьких селян. *Народознавчі зошити, серія філологічна*. 2014. № 3. С. 494–501.
5. Державний архів Полтавської області. Ф. 138. Прокурор Полтавського окружного суду, м. Полтава Полтавської губернії. 1890–1919 рр. Оп. 1. Спр. 552. Спостережна справа по звинуваченню Бутенко Луки Івановича в антиурядових висловлюваннях. 1914 р.
6. Державний архів Полтавської області. Ф. 764. Кременчуцька міська поліція, м. Кременчук Кременчуцького повіту Полтавської губернії. 1858–1916 рр. Оп. 1. Спр. 2. Про діяльність військової цензури в м. Кременчуці. Липень 1914 – грудень 1916, 1914–1917 рр.
7. Державний архів Полтавської області. Ф. 83. Канцелярія Полтавського цивільного губернатора, м. Полтава Полтавської губернії. 1847–1918 рр. Оп. 1. Спр. 147. Відомості про політичне і загальне положення в Костянтиноградському повіті. 1916 р.

8. Джумига Є. Ю. Чутки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни (1914–1917 рр). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 98–101.
9. Кліщинський П. В. Роль преси у формуванні «образу ворога» у свідомості населення Правобережної України під час Першої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія : історичні науки*. 2013. Вип. 6. С. 161–171.
10. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1914 год. Полтава : Типо-литография И. Л. Фришберга, 1915.
11. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1915 год. Полтава : Типо-литография И.Л. Фришберга, 1916.
12. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1916 год. Полтава : Типо-литография И. Л. Фришберга, 1918.
13. Полтавские губернские ведомости : журнал. Полтава. 1915. № 68.
14. Полтавские епархиальные ведомости: журнал. Полтава. 1914. № 36.
15. Полтавские епархиальные ведомости: журнал. Полтава. 1914. № 42–43.
16. Полтавские епархиальные ведомости: журнал. Полтава. 1914. № 49.
17. Полтавские епархиальные ведомости: журнал. Полтава. 1914. № 50.
18. Полтавские епархиальные ведомости: журнал. Полтава. 1915. № 6.
19. Полтавский день: газета. Полтава. Номер від 06.08.1916.
20. Полтавский день: газета. Полтава. Номер від 31.07.1916.
21. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1914. № 497.
22. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1914. № 714.
23. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1914. № 737.
24. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1914. № 740.
25. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1914. № 741.
26. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1914. № 795.
27. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1915. № 814.
28. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1915. № 823.
29. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1915. № 824.
30. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1915. № 827.
31. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1916. № 1149.
32. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1916. № 1152.
33. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1916. № 1154.
34. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1916. № 1180.
35. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1916. № 1188.
36. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1916. № 1192.
37. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1916. № 1219.
38. Приднепровский голос: газета. Кременчуг. 1916. № 1222.
39. Раннее утро: газета. Москва. Номер від 01.02.1914.
40. Раннее утро: газета. Москва. Номер від 11.07.1914.
41. Реєнт О., Коляда І. Україна між світовими війнами (1914–1939): події, люди, документи: нариси історії : навч. посіб. Київ, 2004. 542 с.
42. Утро : газета. Харьков. Номер від 25.11.1913.

43. Хуторянин : журнал. Полтава. 1914. № 35.
44. Хуторянин : журнал. Полтава. 1914. № 52.
45. Хуторянин : журнал. Полтава. 1915. № 1.
46. Хуторянин : журнал. Полтава. 1915. № 52.
47. Хуторянин : журнал. Полтава. 1916. № 1.
48. Хуторянин : журнал. Полтава. 1916. № 52.
49. Шабуніна В., Саранча В. Трансформація соціокультурних процесів і суспільних поглядів провінціального суспільства під впливом Першої світової війни (на прикладі Полтавської губернії). *Heteroglossia, Studia kulturoznawczo-filologiczne*. Numer 11 (2021). Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki, 2021. С. 299–314.

References:

1. Baranovska N. M. (2014) Vplyv Pershoi svitovoi viiny na zrostantnia ukrain-skoї natsionalnoi svidomosti ta revoliutsiini protsesy v Ukraini (1917–1918 rokiv) [The influence of the First World War on the growth of Ukrainian national consciousness and revolutionary processes in Ukraine (1917–1918)]. *Viiskovonaukovyi visnyk*, no. 22, pp. 79–93. (in Ukrainian)
2. Boiechko V. F. (2012) Aktyvizatsiia polskykh natsionalnykh syl u period Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 roky) ta vidrozhennia nezalezhnoi Polshchi [Reactivation of Polish national forces during the First World War (1914–1918) and the revival of independent Poland]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Serii: Istoriia*, no. 195, pp. 40–48.
3. Valion O. (2014) Persha svitova viina v istorichnii pamiaty liudstva [The First World War in the historical memory of mankind]. *Ukraina-Yevropa-Svit: mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats, serii: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, no. 14, pp. 362–367.
4. Holyk R. (2014) Sliozy i kosti: Persha svitova viina u tekstakh ta uivlen-niakh halytskykh selian [Tears and bones: World War I in the texts and ideas of Galician peasants]. *Narodoznavchi zoshyty, serii filolohichna*, no. 3, pp. 494–501.
5. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State archive of Poltava region]. Fond 138. Register 1. File 552.
6. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State archive of Poltava region]. Fond 764. Register 1. File 2.
7. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State archive of Poltava region]. Fond 83. Register 1. File 147.
8. Dzhumyha Ye. Yu. (2013) Chutky yak mentalna skladova povsiakdennoho zhyttia meshkantsiv Odesy v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rokiv) [Rumors as a mental component of daily life of Odesa residents during the First World War (1914–1917)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, no. 35, pp. 98–101.
9. Klishchynskiy P. V. (2013) Rol presy u formuvanni “obrazu voroha” u svidomosti naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [The role of the press in the formation of the “image of the enemy” in the minds of the population of Right Bank Ukraine during the First World War]. *Visnyk Kamianets-*

Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiiienka. Serii: istorychni nauky, no. 6, pp. 161–171.

10. Otchot Poltavskoi hubernskoi upravly za 1914 hod [Report of the Poltava Provincial Land Administration for 1914] (1915). Poltava: Tipo-litohrafiia I. L. Frishberga.

11. Otchot Poltavskoi hubernskoi upravly za 1915 hod [Report of the Poltava Provincial Land Administration for 1914] (1916). Poltava: Tipo-litohrafiia I. L. Frishberga.

12. Otchot Poltavskoi hubernskoi upravly za 1916 hod [Report of the Poltava Provincial Land Administration for 1914] (1918). Poltava: Tipo-litohrafiia I. L. Frishberga.

13. Poltavskii hubernskii vedomosti: zhurnal [Poltava provincial journal] (1915). Poltava, no. 68.

14. Poltavskii yeparhialnyi vedomosti: zhurnal [Poltava diocesan journal] (1914). Poltava, no. 36.

15. Poltavskii yeparhialnyi vedomosti: zhurnal [Poltava diocesan journal] (1914). Poltava, no. 42–43.

16. Poltavskii yeparhialnyi vedomosti: zhurnal [Poltava diocesan journal] (1914). Poltava, no. 49.

17. Poltavskii yeparhialnyi vedomosti: zhurnal [Poltava diocesan journal] (1914). Poltava, no. 50.

18. Poltavskii yeparhialnyi vedomosti: zhurnal [Poltava diocesan journal] (1915). Poltava, no. 6.

19. Poltavskii den: gazeta [Poltava day: newspaper] (06.08.1916). Poltava.

20. Poltavskii den: gazeta [Poltava day: newspaper] (31.07.1916). Poltava.

21. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1914). Krenenchuk, no. 497.

22. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1914). Krenenchuk, no. 714.

23. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1914). Krenenchuk, no. 737.

24. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1914). Krenenchuk, no. 740.

25. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1914). Krenenchuk, no. 741.

26. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1914). Krenenchuk, no. 795.

27. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1915). Krenenchuk, no. 814.

28. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1915). Krenenchuk, no. 823.

29. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1915). Krenenchuk, no. 824.

30. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1915). Krenenchuk, no. 827.

Chapter «Historical sciences»

31. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1916). Krenenchuk, no. 1149.
32. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1916). Krenenchuk, no. 1152.
33. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1916). Krenenchuk, no. 1154.
34. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1916). Krenenchuk, no. 1180.
35. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1916). Krenenchuk, no. 1188.
36. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1916). Krenenchuk, no. 1192.
37. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1916). Krenenchuk, no. 1219.
38. Pridneprovskii golos: gazeta [Dnieper voice: newspaper] (1916). Krenenchuk, no. 1222.
39. Ranneie utro: gazeta [Early morning: newspaper] (01.02.1914). Moscow.
40. Ranneie utro: gazeta [Early morning: newspaper] (11.07.1914). Moscow.
41. Reient O., Koliada I. (2004). Ukraina mizh svitovymy viinamy (1914–1939): podii, liudy, dokumenty: narysy istorii [Ukraine between the world wars (1914–1939): events, people, documents: essays of history]. Kyiv.
42. Utro: gazeta [Morning: newspaper] (25.11.1913). Kharkov.
43. Khutorianyn: zhurnal [Farmer: magazine] (1914). Poltava, no. 35.
44. Khutorianyn: zhurnal [Farmer: magazine] (1914). Poltava, no. 52.
45. Khutorianyn: zhurnal [Farmer: magazine] (1915). Poltava, no. 1.
46. Khutorianyn: zhurnal [Farmer: magazine] (1915). Poltava, no. 52.
47. Khutorianyn: zhurnal [Farmer: magazine] (1916). Poltava, no. 1.
48. Khutorianyn: zhurnal [Farmer: magazine] (1916). Poltava, no. 52.
49. Shabunina V., Sarancha V. (2021) Transformation of socio-cultural processes and public views of provincial society under the influence of the First World War (on the example of the Poltava province). *Heteroglossia, Studia kulturoznawczo-filologiczne*, no. 11. Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki, pp. 299–314.